

Lietuvos kaimo bendruomenės ir lokalinis vystymas

Jurgita Mačiulytė,

Marc Dedeire,

Regina Prapiestienė

*Vilniaus universitetas,
M. K. Čiurlionio g. 21/27,
LT-03101 Vilnius*

*Montpellier III Universitetė,
Art-Dev UMR 5281,
Route de Mende,
34000 Montpellier
El. paštas: jurgitamaciulyte@hotmail.com;
marc.dedeire@univ-montp3.fr;
regina.prapiestiene@gf.vu.lt*

Mačiulytė J., Dedeire M., Prapiestienė R. Lietuvos kaimo bendruomenės ir lokalinis vystymas. *Geografija*. 2013. T. 49(1). ISSN 1392-1096.

Atkūrus nepriklausomybę, Lietuvos kaimo visuomenė dėl kolektyvinio žemės ūkio modelio transformacijos išgyveno gilius socio-ekonominius ir teritorinius pokyčius. Kolektyvinių ūkių išnykimas išardė pusę amžiaus kurtus socialinius ryšius ir sukūrė vietos bendruomenės gyvenimą. Lietuvos teritorinė administracinė reforma neįteisino savivaldos žemiausiame teritoriniame lygmenyje ir neleido sukurti demokratinio valdymo struktūrų, ypač kaimuose ir nedideliuose miesteliuose. Kaimo bendruomenių kūrimasis yra atsakas į atstovaujamosios demokratijos stoką lokaliname teritoriniame lygmenyje. Didelė dalis kaimo bendruomenių kuriasi kaimuose, kurių plėtra buvo apleista ir stabdoma vystant centrinių kolūkių ir tarybinių ūkių gyvenvietes. Mažų kaimų, kurie sovietiniais metais buvo įvardinti kaip „be perspektyvos“ ir pasmerkti išnykimui, atgimimas parodė, kad vietiniai gyventojai nori sugrįžti prie „konkrečios“ vietovės, tai yra teritorijos, kuri jiems turi prasmę ir kurioje jie save identifikuoja. Lietuvai įstojus į ES, bendrijos iniciatyva LEADER programa yra viena iš pagrindinių kaimo lokalinio vystymo finansinių priemonių. Straipsnyje analizuojama LEADER programos taikymo Lietuvoje specifika ir kaimo bendruomenių vaidmuo lokalinei kaimo plėtrai.

Raktažodžiai: kaimo bendruomenė, lokalinis vystymas, kaimo vystymas, LEADER programa, Joniškio VVG

ĮVADAS

Atkūrus nepriklausomybę keitėsi Lietuvos kaimo visuomenės ir teritorijų funkcionavimo ir valdymo kontekstas. Pusę amžiaus Lietuvos kaimiškosios teritorijos buvo plėtojamose pagal sovietinio kolektyvinio žemės ūkio modelio principus ir priemones, kurios nepripažino vietos bendruomenės savivaldos. Dekolektyvizacijos procesas kaime sukėlė didelių ekonominių ir socialinių problemų. Tačiau ilgą laiką jokia institucija neperėmė teritorijos valdymo ir plėtros funkcijų, kurias sovietiniais metais užtikrindavo kolektyvinių įmonių administracija. Lietuvos decentralizacijos politika ir teritorinė administracinė reforma nepripažino savivaldos žemiausiame lokaliname teritoriniame lygmenyje. Nuo 2004 m. Lietuva turi orientuoti ir derinti savo kaimo vystymą prie Europos kaimo plėtros politikos.

Nuo XX a. 10 deš. Vakarų Europoje keičiasi kaimiškųjų teritorijų plėtros koncepcija. Nuo žemės ūkio plėtros, kuri skatino agrarinių struktūrų modernizaciją, gamybos specializaciją ir produktyvumo didinimą (produktyvaus žemės ūkio modelio skatinimas) pereinama prie integruoto, daugiafunkcinio ir darnaus kaimo teritorinio vystymo. Naujoji politika iš esmės keičia teritorijų plėtros koncepciją ir įgyvendinimo praktiką: nuo centralizuoto egzogeninio modelio pereinama prie decentralizuoto ir endogeninio modelio, kuris remiasi vietinėmis iniciatyvomis ir resursais bei naujomis valdymo formomis. Europos kaimo plėtros politika numato naujas funkcijas kaimiškosioms teritorijoms. Nuo šiol kaimas turi atlikti ne tik ekonominę, bet ir socialinę, aplinkosauginę bei teritorinę funkcijas.

ES kaimo plėtros priemonė LEADER įdiegia naują lokalinį vystymo modelį, kuris skatina vietos iniciatyvas ir partnerystę įtraukiant bendruomenes, verslo ir valdžios atstovus. Tačiau programos sėkmė priklauso nuo socialinių ir ekonominių veikėjų bei vietinės valdžios institucijų

savarankiškumo ir dinamiškumo. Nuo 2004 m. programa pradedama taikyti ir naujose ES šalyse narėse. Kyla klausimas, kaip Lietuvoje, išsiskiriančioje iš kitų ES šalių silpna vietos savivalda, vyksta europinio kaimo plėtros modelio „perkėlimas“? Kas ir kaip užpildo „institucinę tuštumą“ plėtojant kaimo teritorijas? Vienas iš tyrimo tikslų yra išanalizuoti, kaip Lietuvos socialiniai ir ekonominiai vietos subjektai „priima“ europinį teritorijų vystymo modelį, kuris buvo sukurtas kitame politiniame ir ekonominiame kontekste ir šiuo metu taikomas teritorijose, kurių valdymas ir institucinė sistema skiriasi. Straipsnyje analizuojami LEADER programos taikymo Lietuvoje specifika ir poveikis lokalinei kaimo plėtrai¹.

EUROPOS KAIMO PLĖTROS POLITIKOS TAKYMO LIETUVOJE SPECIFIKA

Kolektyvinio žemės ūkio modelio žlugimo išdavos

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, dėl kolektyvinio žemės ūkio modelio transformacijos kaimo visuomenė išgyveno gilius socioekonominius ir teritorinius pokyčius. Dekolektyvizacijos procese kolektyvines žemės ūkio įmones pakeitė naujos ūkininkavimo struktūros (žemės ūkio bendrovės ir kt. įmonės bei įvairaus dydžio šeimyniniai ūkiai), funkcionuojančios pagal rinkos principus. Dėl kolektyvinių žemės ūkio įmonių išardymo buvo sunaikinta ne tik dalis gamybinio kapitalo, bet kaime atsirado bedarbystė ir skurdas. Sovietiniais metais kolektyvinis žemės ūkio modelis žemdirbiams garantavo darbą ir santykinai aukštą pragyvenimo lygį. Iki dekoloktyvizacijos kaimo gyventojų pajamos prilygo miesto darbuotojų pajamoms. Pagalbiniai sodybiniai sklypai kaimo gyventojams suteikdavo net iki trečdalis papildomų pajamų. Žlugus sovietinei ekonomikos sistemai, kaimo gyventojai greičiau ir skaudžiau patyrė pereinamojo laikotarpio neigiamus padarinius, kurie pasireiškė dideliu pragyvenimo lygio kritimu, bedarbyste ir socialine diferenciacija. Jau pirmaisiais metais po privatizacijos, sumažėjus gamybos apimtims, iškilus būti-

nybei optimizuoti gamybą ir sumažinti savikainą, daugelis žemės ūkio bendrovių sumažino darbuotojų skaičių. Tačiau didžiausia darbo praradimo banga buvo susijusi su masiniais žemės ūkio bendrovių bankrotais. Didelė dalis bendrovių nebuvo restruktūrizuotos į kitas ūkininkavimo formas, bet galutinai nutraukė savo veiklą (Mačiulytė, 2008).

Dėl kolektyvinio žemės ūkio modelio žlugimo ir privatizacijos kaimas prarado didžiąją dalį sociokultūrinės infrastruktūros objektų, todėl labai pablogėjo kasdieninės vietinės bendruomenės gyvenimo sąlygos. Po 1990 m. didžioji dalis sociokultūrinių objektų (valgyklų, vaikų darželių, kultūros namų, medicinos dispenserių) buvo perduoti vietos savivaldos institucijoms arba privatizuoti po to dažniausiai pakeičiant pirminę objekto paskirtį². Privatizavus kolūkius ir tarybinius ūkius, didelė dalis kaimo teritorijų liko be pirminio būtinumo paslaugų ir kultūrinio gyvenimo centrų.

Kolektyvinio modelio žlugimas labai paveikė ir vietinių bendruomenių funkcionavimą. Sovietiniais metais kolektyvinės žemės ūkio įmonės, apimančios daugelį kaimo vietovių, buvo pagrindinis bazinis teritorinis vienetas, kuriame vyko kasdieninis vietinės bendruomenės gyvenimas. Kolūkis ir tarybinis ūkis buvo ne tik teritorinė žemės ūkio produktų gamybos struktūra ir kaimo gyventojų darbo vieta, bet ir vietos bendruomenės gyvenimo erdvė, kurioje reikėsi bendruomenės socialiniai ryšiai. Pagal sovietinės žemėtvarkos principus, centrinėse ūkių gyvenvietėse buvo koncentruojama visa sociokultūrinė infrastruktūra ir paslaugos, o mažesnės periferinės gyvenvietės paliekamos sunykimui³. Vietinės bendruomenės veikla buvo valdoma ir kontroliuojama kolūkių ir tarybinių ūkių administracijų, kurios disponavo finansiniais resursais, reikalingais socialiniam ir ekonominiam kaimiškųjų teritorijų vystymui. Centrinės kolektyvinių įmonių gyvenvietės tapo valdžios ir socioekonominio bei kul-

¹ Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. TAP LZ 04/2013), Vilniaus universitetas ir Montpellier III universiteto mokslinė laboratorija ART-Dev-UMR 5281. Tyrimas buvo įgyvendintas bendradarbiaujant su Joniškio VVG, kuriai straipsnio autoriai nuoširdžiai dėkoja.

² Po privatizacijos žemės ūkio įmonės išsaugojo tik 15 % sociokultūrinių objektų; 38 % objektų buvo perduota vietos savivaldos institucijoms ir 47 % įsigijo privatus subjektai (Aleksavičius, 1996).

³ Sovietinėje žemėtvarkoje kaimo gyvenamosios vietovės buvo skirstomos į tris kategorijas: centrinės gyvenvietės, kurioms tekdavo didžioji dalis investicijų, pagalbinės gyvenvietės, kurios atlikdavo pagalbinių ekonominių teritorinių centrų vaidmenį dideliuose kolektyviniuose ūkiuose bei gyvenvietės „be perspektyvos“, kurios nebuvo plėtojamos ir bėgant laikui turėjo išnykti.

tūrinio vietos bendruomenės gyvenimo centrais⁴. Ūkių teikiamos įvairios nemokamos paslaugos transformavo solidarumo ryšius tarp kaimo gyventojų. Sovietiniais metais dėl ūkių teikiamų gausių nemokamų paslaugų išnyko kaimo gyventojų solidarumo ir bendruomeniškumo ryšiai, kurie tarpukariu reiškėsi valstiečių tarpusavio pagalba. Sunkiais gyvenimo momentais nebebuvo kreipiamasi į kaimyną, bet žmonės kreipdavosi į kolūkio pirmininką. Palaipsniui kolūkis ar tarybinis ūkis tapo kaimo gyventojų gyvenimo erdve, kuri giliai įsišaknijo jų savimonėje. Anketavimo metu dauguma kaimo gyventojų, gimusių sovietiniais metais, savo gimimo vietą nurodė kolūkį, o ne kaimą (Mačiulytė, 2001). Kolektyvinių ūkių išnykimas išardė pusę amžiaus kurtus socialinius ryšius ir sukrėtė vietos bendruomenės gyvenimą.

DECENTRALIZACIJOS STOKA

Nuo 1990 m. Vidurio Europos pokomunistinės šalys pradėjo teritorinę administracinę reformą ir pirmiausia įteisino vietos savivaldą žemiausiame, lokaliname lygmenyje. Taip pat kai kuriose Vidurio Europos šalyse reformos metu vyko administracinių teritorinių vienetų smulkėjimas lokaliname lygmenyje. Kaimai, kurie sovietiniais metais prarado administracines teises, pasikeitus režimui siekė jas atgauti. Net ir labai nedidelių komunų gyventojai daugumoje pokomunistinės Vidurio Europos šalių gavo savivaldos teisę, veikimo, iniciatyvos ir sprendimo laisvę tvarkant vietinius reikalus. Jos turi renkamą atstovaujamąją instituciją, kurią apibendrintai galima vadinti Taryba, bei vykdomąją instituciją – merą, kurį, pvz., Čekijoje renka Taryba, o Lenkijoje ir Vengrijoje – gyventojai tiesioginiais rinkimais. Kaip juridiniai asmenys, komunos disponuoja žeme ir kitu nekilnojamuoju turtu, turi savo biudžetą ir pajamas. Jos yra atsakingos už ikimokyklinį ir pradinį mokymą, pirminę sveikatos priežiūrą, socialines bei kultūrines paslaugas, prižiūri ir plėtoja infrastruktūrą (vietinius kelius, vandentiekį, vandens valymo įrenginius ir t. t.), organizuoja civilinę ir priešgaisrinę saugą. Taip pat jos gali turėti ir valstybės deleguotų kompetencijų, pvz., atlikti civilinės metrikacijos funkciją, vesti įmonių registrą (Maurel, 2003).

Teritorinio suskirstymo pasikeitimai, vykę visuomenės iniciatyva, parodo vietinių bendruomenių norą sugrįžti prie taip vadinamųjų „konkrečių teritorinių ribų“, tai yra teritorijos, kurioje jie save identifikuoja kaip bendruomenę. Vidurio Europoje teritorinių bendruomenių noras įtvirtinti lokalinį identiškumą laimėjo prieš teorines diskusijas dėl optimalaus administracinio teritorinio vieneto dydžio.

Lietuva dėl savo teritorinės valdymo sistemos yra išskirtinis atvejis Vidurio Europoje ir Baltijos šalyse. Lietuvos teritorinė administracinė reforma neįteisino savivaldos žemiausiame teritoriniame lygmenyje, o tik tarpiniame, subregioniniame lygmenyje, buvusių 44 sovietinių rajonų ir 12 respublikinių miestų pagrindu. Vietoj panaikintų sovietinių apylinkių buvo įteisintos seniūnijos, kurios tapo tik savivaldybės administracijos struktūriniais administraciniais padaliniais (Daugirdas, Mačiulytė, 2006). Lokalinių vietos savivaldos institucijų nebuvimas atitolino vietos valdžią nuo piliečių ir stabdo socialinę bei ekonominę plėtrą miesteliuose ir kaimiškose vietovėse.

Skirtingai nuo kitų šešių Europos Sąjungos šalių⁵, turinčių vieno lygmens teritorinę savivaldą, Lietuvos savivaldybės yra didelės ir nepajėgios realiai spręsti visų savo teritorijoje esančių vietinių gyventojų bendruomenių problemas, joms tinkamai atstovauti. Lietuvos teritoriniai savivaldos vienetai yra šimtą kartų didesni nei kaimyninės Lenkijos *gminos* ir net tūkstantį kartų didesni, palyginti su Čekijos vietos savivaldybėmis *kraj*. Nors daugelis vyriausybių įsipareigojo didinti savivaldybių skaičių, iki šiol buvo įsteigtos tik 5 naujos savivaldybės bei pakeistos kai kurių savivaldybių ribos. Geografinis nuotolis tarp vietos valdžios ir gyventojų bendruomenių sukelia informacijos apie gyventojų problemas ir poreikius trūkumą.

Vietos savivaldos įteisinimas dideliuose teritoriniuose administraciniuose vienetuose neleidžia sukurti demokratinio valdymo struktūrų, ypač kaimuose ir nedideliuose miesteliuose. Savivaldos institucijos yra nutolusios nuo kasdienių žmonių problemų ir realiai neatstovauja didelei

⁴ 70–80 % kaimo sociokultūrinių objektų priklausė kolūkiams ir tarybiniais ūkiams (Aleknavičius, 1996).

⁵ Vieno teritorinio lygmens savivaldą pasirinko mažos Europos Sąjungos valstybės (Kipras, Malta, Liuksemburgas, Estija, Portugalija ir Slovėnija). Tačiau skirtingai negu Lietuva, vietos savivaldybės minėtose šalyse yra mažos (vidutinis dydis yra nuo 5 km² iki 307 km², Lietuvoje – 1 154 km²) ir atitinka lokalinį teritorinį lygmenį.

gyventojų daliai. Daugiau kaip pusė respondentų (57 %) nurodė, kad jų kasdienius reikalus turėtų tvarkyti seniūnija⁶. Net 85 % visų apklaustų kaimo gyventojų buvo šios nuomonės (Mačiulytė, Ragauskas, 2007). Kyla klausimas, kokia yra vietos bendruomenių reakcija į šią institucinę „tuštumą“. Kaip kaimo gyventojai organizuojasi, įgyvendindami savo projektus?

ES IR LIETUVOS KAIMO PLĖTROS POLITIKA

Dešimt metų po nepriklausomybės atkūrimo Lietuvos kaimo plėtros politika buvo orientuota į žemės ūkio gamybą nepaisant didelių socialinių, ekonominių ir ekologinių kaimo problemų. Priklusomai nuo vyriausybės politinės orientacijos, parama kaimui svyravo tarp šeimyninių ūkių arba žemės ūkio bendrovių rėmimo. Kaip pažymi sociologas A. Poviliūnas: „Žvelgiant į kaimą iš vienos kokios nors institucinės perspektyvos, tarkim, pro Žemės ūkio ministerijos „langą“, kaimo bendruomenės kaip integralios visumos nebelieka. Vietoje kaimo matome arba potencialius žemės ūkio produkcijos gamintojus, arba tuos, kurie žemės ūkio gamybos požiūriu yra niekam tikę. Jie nusipelno socialinės paramos, socialinių pašalpų, kurias skaičiuoja ir kurių išmokėjimą organizuoja jau kitos žinybos“ (Poviliūnas, 2003). Nauja kaimo vystymo koncepcija atsiranda tik Lietuvai pradėjus derybas dėl stojimo į ES. Nuo 2001 m. specialioji prieš įstojimo į ES žemės ūkio ir kaimo plėtros programa SAPARD numatė priemones, kurios neapsiribojo tik žemės ūkio gamybinio sektoriaus vystymu. Lietuvai įstojus į ES, bendrijos iniciatyva LEADER+⁷ tapo viena

iš pagrindinių kaimo lokalinio vystymo finansinių priemonių, kuriai buvo skirta 9,4 mln. litų. Per pirmąjį programavimo periodą, kuris tęsėsi iki 2006 m., programa buvo bandomojo pobūdžio ir siekė telkti kaimo gyventojus bei ugdyti jų gebėjimus veikti kartu rengiant vietos plėtros strategijas. Programą sudarė dvi kryptis, iš kurių pirmoji skirta mokymams bei bandomųjų strategijų ruošimui (42 % visų programos lėšų), o antroji – bandomųjų strategijų įgyvendinimui. Per pirmąjį programavimo periodą tik 10 vietos veiklos grupių (VVG)⁸ įgyvendino savo bandomąsias strategijas, t. y. vietos projektus.

Antrajame programavimo etape (2007–2013) LEADER programai skiriamas daug didesnis finansavimas, kurio pagrindinė dalis (93 %) turi būti panaudota vietinių projektų įgyvendinimui, t. y. lokaliniam vystymui⁹. Vietos projektai turi siekti Kaimo plėtros programos III krypties tikslų – gerinti kaimo gyvenimo kokybę ir įvairinti ekonomiką. Išskirtinis LEADER programos įgyvendinimo bruožas Lietuvoje, kad ne mažiau kaip 73 % strategijos įgyvendinimo lėšų turi būti skirta kaimų atnaujinimui ir plėtrai. Skirtingai nuo Vakarų Europos šalių, kur pagrindinis dėmesys skiriamas ekonominės veiklos diversifikavimui, Lietuvoje, kaip ir kitose Vidurio Europos

(kitos – INTERREG, URBAN, EQUAL), kuri skatina kaimo gyventojus ir organizacijas aktyviai dalyvauti gyvenamosios vietovės ir bendruomenės plėtros procese. Ši politikos priemonė padeda stiprinti pilietinę visuomenę kaimo vietovėse, skatina vietos valdžios, verslo ir nevyriausybinių sektoriaus darbuotojų bendradarbiavimą. Programos LEADER pavadinimas yra prancūziško termino „Liaison Entre Actions de Développement de l'Économie Rurale“ (veiksmų, skatinančių kaimo ekonomikos plėtrą, tarpusavio ryšys) pirmųjų raidžių santrauka. Pagrindinis LEADER programos tikslas kaimo plėtros srityje – skatinti tolygią regionų plėtrą, gerinti gyvenimo kokybę kaime, spręsti socialines, ekonomines ir aplinkos problemas, pasitelkus vietos gyventojus, kaimo nevyriausybines organizacijas, vietos verslininkus, vietos valdžios institucijas ir kitus kaimo plėtros dalyvius.

⁶ 2006 m. Pilietinės visuomenės instituto iniciatyva buvo atliktos dvi reprezentatyvios Lietuvos gyventojų apklausos siekiant išanalizuoti gyventojų požiūrį į vietos savivaldą, savivaldybių darbą ir vietos savivaldos reformos būtinumą. Kiekybinius sociologinius tyrimus organizavo VILMORUS visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras ir Vilniaus universiteto Geografijos ir kraštotvarkos katedra. Reprezentatyvioje Lietuvos gyventojų apklausoje, kurią vykdė VILMORUS, dalyvavo 1 062 respondentai, atrinkti pagal daugiapakopės, tikimybės atrankos metodą. Antrosios reprezentatyvios Lietuvos gyventojų apklausos metu buvo apklausti 557 respondentai iš 11 gyvenamųjų vietovių.

⁷ LEADER – tai viena iš keturių ES bendrijų iniciatyvų

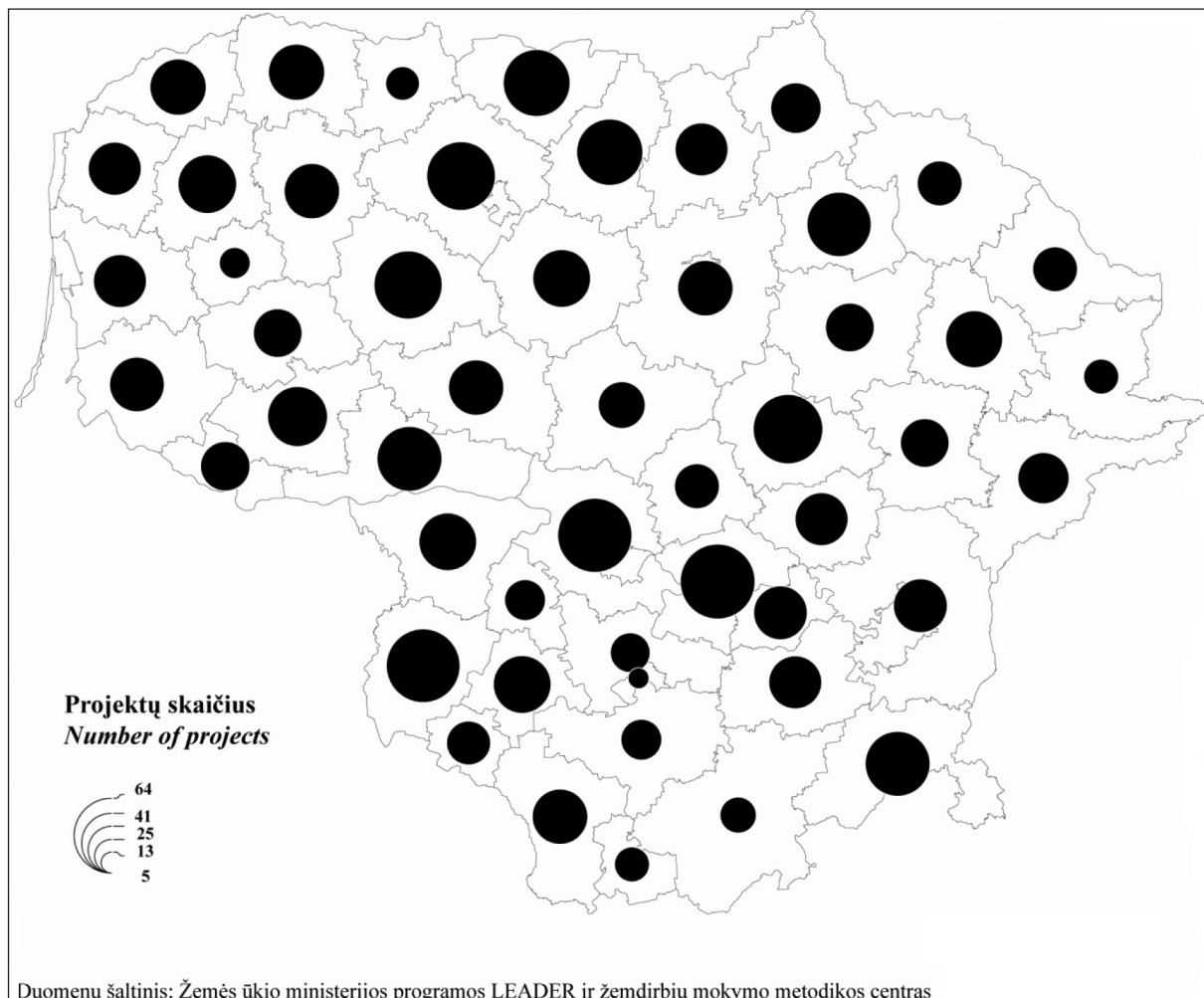
⁸ VVG yra vietinės partnerystės grupė, susikūrusi įgyvendinti LEADER programą. Pagal ES reglamentą VVG tarybą turi sudaryti viešojo (25 % narių), verslo (25 % narių) ir nevyriausybinių organizacijų atstovai (50 % narių).

⁹ 2007–2013 m. LEADER programai numatyta 473 mln. litų arba 6,6 % visų Kaimo plėtros programai skirtų lėšų.

valstybėse, didžioji dalis finansavimo yra skirta kaimo vietovių atnaujinimui ir plėtrai (Chevalier, 2012).

2011 m. buvo 51 VVG, kurios apėmė visas kaimiškąsias šalies teritorijas. Tačiau VVG dalyvavimas programoje vyksta skirtingu laiko ritmu, netolygiai pasiskirsto erdvėje. Visos VVG jau paruošė vietos plėtros strategijas, tačiau iki 2011 m. rugpjūčio mėn. tik 21 VVG pradėjo įgyvendinti vietos veiklos grupių vykdomų projektų skaičius yra labai įvairus: nuo vieno vietinio projekto iki trisdešimties projektų aktyviausiose grupėse. Likus metams iki programos pabaigos, labai suaktyvėjo lėšų, skirtų vietiniams projektams įgyvendinti, įsisavinimas. Jei iki 2011 m. rugpjūčio mėn. buvo įsisavinti tik 8 % vietos projektams skirtų lėšų, tai 2012 m. – beveik du trečdaliai skirtų lėšų.

Kaimo gyventojų dalyvavimas LEADER programoje pasižymi ryškiais teritoriniais skirtumais (1 pav.). Žemaitijos ir Rytų Lietuvos regionai išsiskiria mažu aktyvumu dėl kaimo visuomenės demografinės ir socioekonominės specifikos. Vakarų Lietuvos regionas yra mažiau kaimiškas (kaimo gyventojai sudaro iki 20 % visų gyventojų) ir turtingesnis, todėl kaimo gyventojai rodo mažesnę susidomėjimą kaimo plėtros programa. Rytų Lietuvos kaimo demografinės tendencijos (gyventojų skaičiaus mažėjimas, didelė dalis senyvo amžiaus gyventojų, mažas gyventojų tankumas) lemia gyventojų pasyvumą dalyvaujant programoje. Centrinuose ir pietvakariniuose šalies regionuose, kurie išsiskiria didesniu kaimiškumo lygiu, koncentruojasi didžioji dalis LEADER programos vietinių projektų.

1 pav. LEADER programos finansuojami vietos projektai (2013 02 01)

Fig. 1. Local projects financed by LEADER (01.02.2013)

KAIMO BENDRUOMENĖS IR LEADER PROGRAMA

Kaimo bendruomenių formavimasis

Kyla klausimas, kaip vietos subjektai kuria savo veiklos strategiją ir įgyvendina lokalinio vystymo projektus. Nuo XX a. 10 deš. vidurio kaimo gyventojai buriasi į kaimo bendruomenes, kurios dažniausiai kuriamos moterų (mokytojų, kultūros namų darbuotojų, medikių, bibliotekininkių ir pan.), sovietiniais metais priklausiusių kaimo inteligentijai, iniciatyva (Alanen, 1999). Po nepriklausomybės atkūrimo daugelis šių moterų, kurios buvo labiau išsilavinusios ir socialiai bei politiškai aktyvesnės nei likusi kaimo gyventojų dalis, patyrė socialinę atskirtį, prarasdamos darbą (uždarius sociokultūrinę įstaigą). Gyvenimo sąlygų prastėjimas, dorovės ir mandagumo mažėjimas kaime dar labiau sustiprino šių moterų fizinę ir socialinę izoliaciją (Juska, Poviliunas, Pozzuto, 2005). Aktyvus kaimo moterų dalyvavimas bendruomenių kūrime buvo atsakas tiek į jų pačių, tiek į visos kaimo bendruomenės marginalizaciją.

1995 m. įsisteigė pirmosios kaimo bendruomenės. Lietuvos stojimo į ES išvakarėse judėjimas labai suaktyvėjo ir jau pirmaisiais narystės metais veikė 1 200 kaimo bendruomenių. Teigiami pirmųjų kaimo bendruomenių veiklos rezultatai skatino burtis ir aplinkinių kaimų gyventojus. „Jei jiems pavyko, kodėl ir mes negalime?“ – teigia kaimo gyventojai ir šį reiškinį įvardina „geru pavydu“, skatinančiu sekti kaimyno pavyzdžiu. Įvairių organizacijų skelbiami konkursai, vietos valdžios raginimai steigti kaimo bendruomenes bei pačių narių siekis patiems spręsti problemas, atstovauti bendruomenės interesams santykiuose su vietine ir nacionaline valdžia lėmė bendruomenių kūrimąsi kaime (Gegužienė, Žiliukaitė, 2004). Pagrindinis bendruomenių tikslas – atkurti socialinius ryšius tarp kaimo gyventojų vykdant bendras veiklas ir kartu spręsti lokalines problemas. Kyla klausimas, kokiuose teritoriniuose vienetuose kuriasi šios lokalinės struktūros?

Kaimo bendruomenių teritorinė analizė atskleidė iki sovietinio laikotarpio kaimiškųjų vietovių tinklo svarbą. Didelė dalis kaimo bendruomenių kūrėsi kaimuose, kurių plėtra buvo apleista ir stabdoma dėl centrinių kolūkių ir tarybinių ūkių gyvenviečių vystymo. Mažų kaimų,

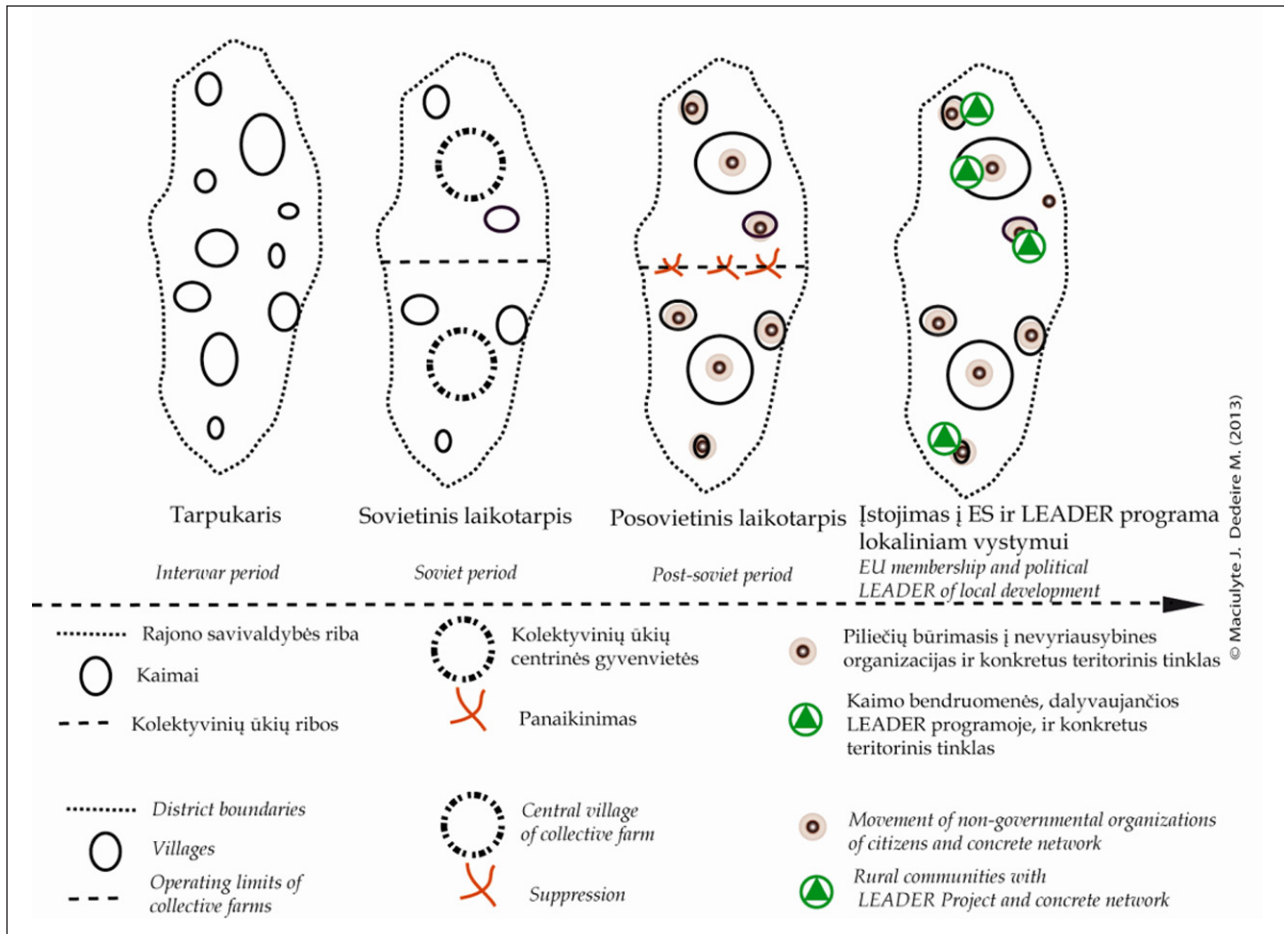
kurie sovietiniais metais buvo įvardinti kaip „be perspektyvos“ ir pasmerkti išnykimui, atgimimas rodo vietinių gyventojų norą sugrįžti prie „konkrečios“ vietovės, t. y. teritorijos, kuri jiems turi prasmę ir kurioje jie save identifikuoja. Ryšys tarp bendruomenės ir teritorijos yra sudėtingas. Tai jausmas, ne visada sąmoningas, kad individas, kaip bendruomenės dalis, priklauso tam tikrai teritorijai ir stengiasi ją „pasisavinti“. Vietos bendruomenės susitapatinimą su tam tikra teritorija lemia veikiau kultūriniai ir antropologiniai nei ekonominiai bei socialiniai veiksniai (Maurel, 1984). Nors ir nepažintas oficialiai, šis elementarus teritorinis tinklas, kuriame vietinės bendruomenės atkuria savo identiškumą, tampa vietinių projektų įgyvendinimo pagrindu (2 pav.).

2012 m. visose Lietuvos kaimiškose seniūnijose buvo 1 600 kaimo bendruomenės. Pirmaisiais metais kaimo bendruomenių veikla buvo orientuota į kultūrinių, sportinių renginių organizavimą, aplinkos tvarkymą, jaunimo, pagyvenusių žmonių užimtumą. Tai yra veiklos, kurios nereikalauja didelių finansinių išteklių, bet padeda atkurti socialinius ryšius tarp kaimo gyventojų ir skatina juos kartu spręsti vietines problemas. Šiuo metu LEADER programos dėka kaimo bendruomenės siekia „teritorializuoti“ savo veiklą įgyvendinant konkrečius, ilgalaikį poveikį turinčius, materialius projektus.

Kaimo bendruomenės labai atitinka LEADER programos uždavinius, kuriais yra siekiama telkti kaimo gyventojus, ugdyti jų gebėjimus veikti kartu bei stiprinti pasitikėjimą savo jėgomis. Programos principas – partnerystė tarp įvairių vietos dalyvių ir iniciatyva „iš apačios į viršų“ – puikiai dera su kaimo bendruomenių funkcionavimo principais. Kaimo bendruomenės yra aktyviausios VVG strategijų įgyvendintojos. Iki 2013 m. vasario mėn. kaimo bendruomenės įgyvendino 974 projektus iš 1 710 programos finansuojamų projektų. Yra didelė teritorinė koreliacija tarp programos raidos ir kaimo bendruomenių aktyvumo (1 pav. ir 3 pav.).

Kaimo bendruomenės ir vietos plėtra: Joniškio vietos veiklos grupės pavyzdys

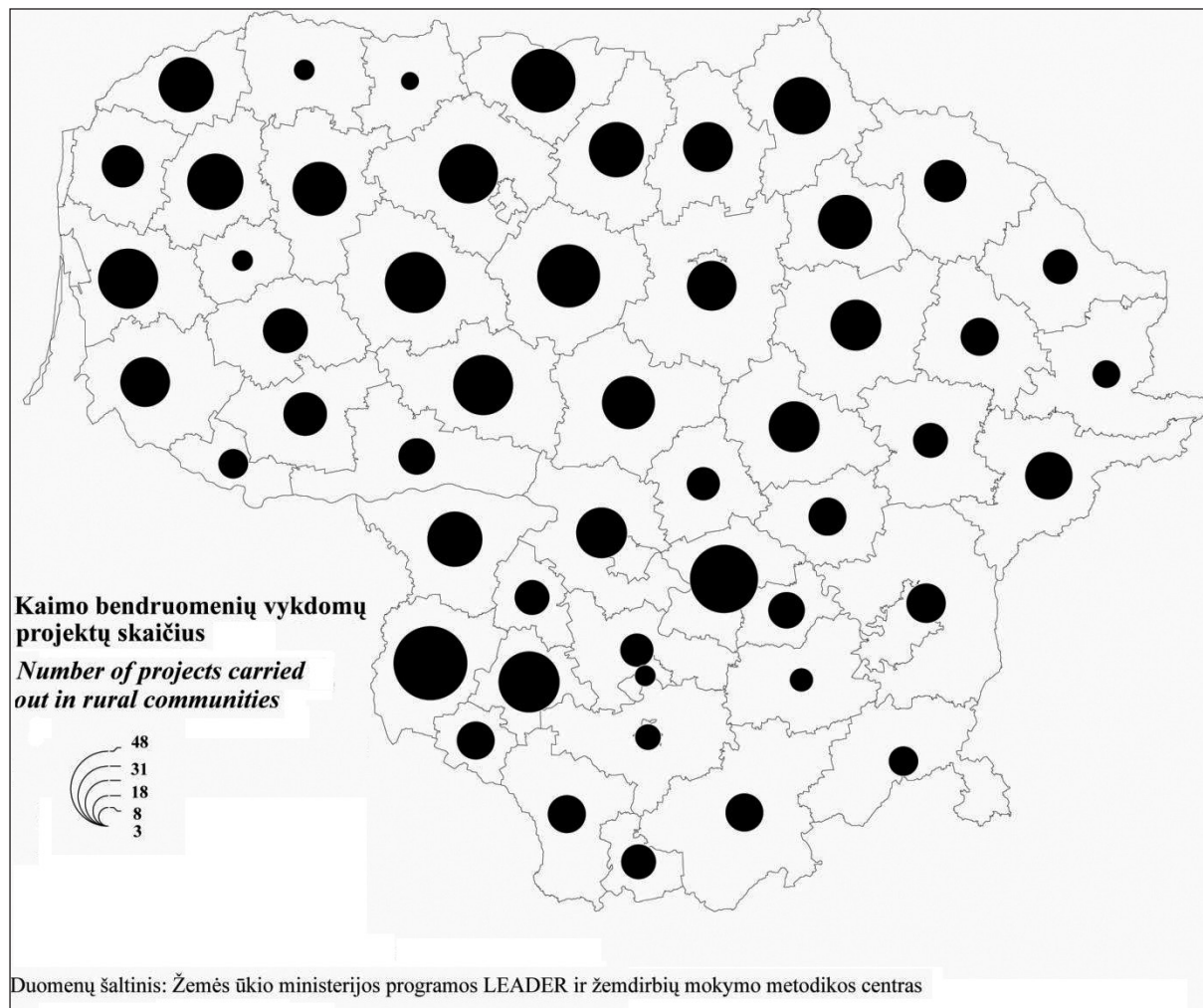
Joniškio VVG (Joniškio r. partnerystės vietos veiklos grupė) tyrimas siekia įvertinti LEADER programos bei kaimo bendruomenių indėlį į lokalinių teritorijos vystymą.

2 pav. Ryšių tarp neformalaus teritorinio tinklo ir kaimo bendruomenių schema
Fig. 2. A scheme of links between a non-formal area network and rural communities

Sovietiniais metais Joniškio rajono kolektyvinės žemės ūkio įmonės pasižymėjo vienais iš geriausių ekonominių rodiklių respublikoje, santykinai aukštu žemdirbių pragyvenimo lygiu ir gerai išvystyta kaimo infrastruktūra. Atkūrus nepriklausomybę, formuojasi *latifundium* tipo agrarinė struktūra, kuriai būdinga daug mažų ūkių, kurių dauguma susikūrė ant valstybės suteiktos trijų hektarų žemės, ir mažai didelių šeimyninių ūkių bei žemės ūkio įmonių (Mačiulytė, 2004). Šiuo metu žemės ūkis – pagrindinė ekonominė veikla – neužtikrina pakankamų pajamų didžiajai daliai vietos gyventojų, todėl Joniškio rajono savivaldybė yra priskirta prie probleminių šalies teritorijų, kurių vystymui yra skiriami papildomi finansiniai resursai. Dekolektyvizacijos procesas neigiamai paveikė ir vietos bendruomenių kultūrinį gyvenimą. Žlugus kolektyvistinei sistemai, didžioji dalis kultūros namų (21 iš 27 veikusių sovietiniais metais) ir bibliotekų (14 iš 33) buvo uždaryti (4 pav.).

Nežiūrint sudėtingo ekonominio ir sociokultūrinio vietos konteksto Joniškio VVG yra viena iš aktyviausių LEADER programos dalyvių šalyje. Viena iš Joniškio VVG sėkmės prielaidų yra santykinai senas ir tankus nevyriausybinių organizacijų tinklas. Nuo 1995 m. moterų, kurioms rūpi ne tik žemės ūkio, bet ir kitos kaimo visuomenės problemos, iniciatyva Joniškio rajono savivaldybėje pradėjo kurtis Lietuvos ūkininkų draugijos skyriai. Nuo 2000 m. pradėjo burtis kaimo bendruomenės ir 2004 m. rajono savivaldybėje jau veikė 32 kaimo bendruomenės, kurių iniciatyva tais pačiais metais įkurta Joniškio vietos veiklos grupė. Pirmuoju programos periodu (2004–2006) Joniškio VVG buvo viena iš dešimties vietos veiklos grupių, kuri įgyvendino savo bandomąją integruotą strategiją. Per pirmąjį programos periodą įgyta patirtis padarė ir suteikė patirties kaimo bendruomenėms aktyviai dalyvauti vykdant vietos projektus.

3 pav. Kaimo bendruomenių dalyvavimas LEADER programoje (2013 02 01)

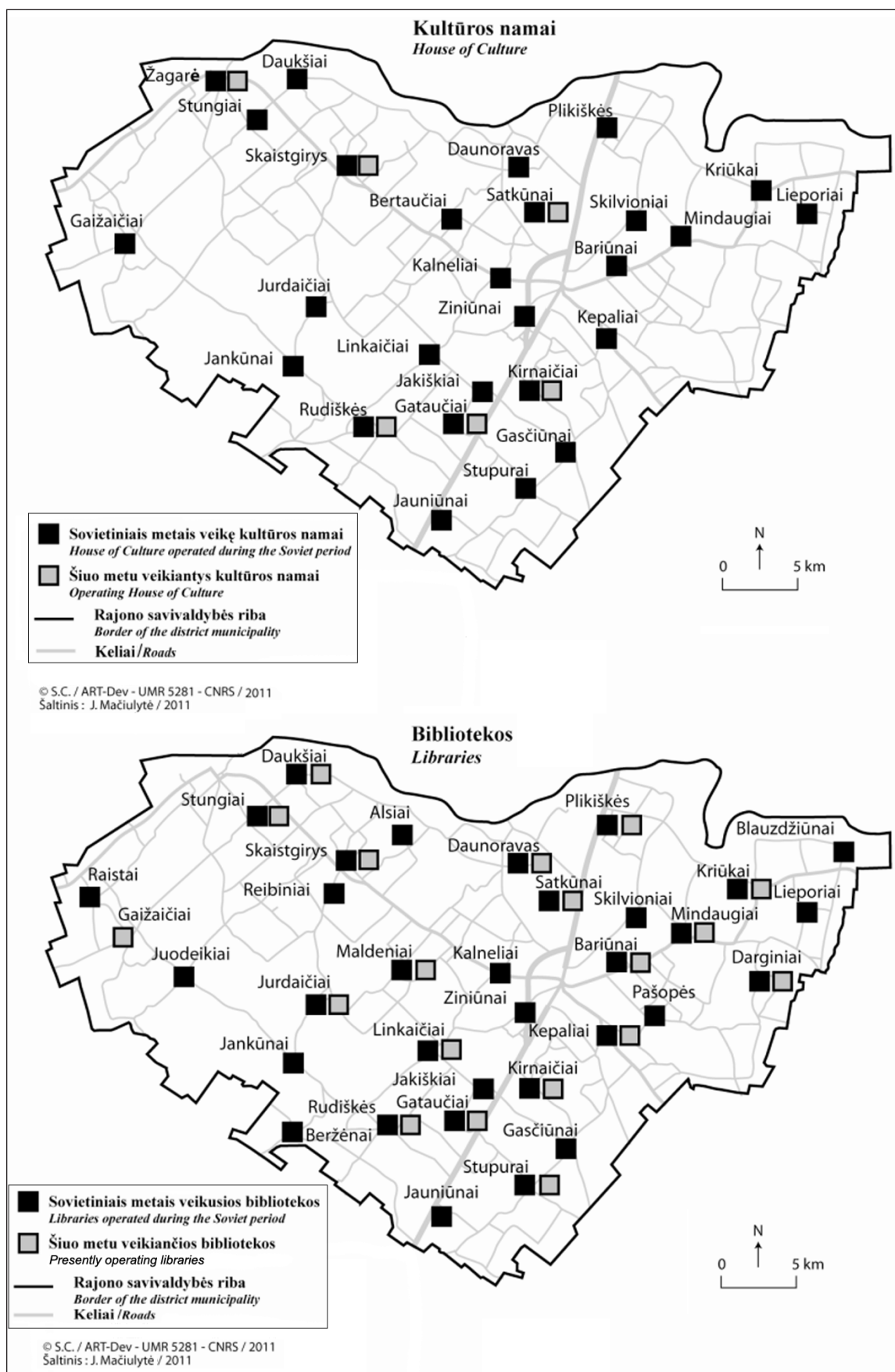
Fig. 3. Participation of rural communities in LEADER Program (01.02.2013)

Didelį vaidmenį kaimo bendruomenių judėjime ir jų dalyvavime vietinėje plėtroje suvaidino aktyvus vietos lyderis, kuris sugebėjo suburti kaimo gyventojus bendram projektui. Būdama ūkininkė ir Žemės ūkio rūmų atstovė rajono savivaldybėje darbu su nevyriausybinėmis organizacijomis, ji skatino kaimo bendruomenių steigimą, o vėliau inicijavo vietos veiklos grupės, kurios prezidentė buvo išrinkta, įkūrimą. Joniškio VVG prezidentė kaimo bendruomenes laiko pagrindiniais lokalinio vystymo dalyviais ir kartu su VVG administracija aktyviai juos remia. Jos darbo rezultatus palankiai vertina kaimo žmonės, jau daugelį kadencijų išrenka ją į rajono savivaldybės tarybą¹⁰.

¹⁰ 2010 m. Joniškio VVG pirmoji prezidentė atsistatydino, kad galėtų daugiau laiko skirti rajono savivaldybės vicemerės darbui.

Joniškio VVG prezidentės pavyzdys rodo, kad kaime LEADER programos dėka atsirado nauji vietos lyderiai.

Šiuo metu LEADER programa yra vienas iš pagrindinių kaimo plėtros finansavimo šaltinių. 2009 m. liepos 23 d. Žemės ūkio ministerija skyrė 8 150 000 Lt Joniškio VVG strategijos įgyvendinimui. Didžioji dalis finansavimo (6 767 500 Lt) yra numatyta vietinių projektų įgyvendinimui. Nors nacionalinis programos reglamentas numato, kad ne mažiau kaip 73 % finansavimo turi būti skirta kaimų renovacijai, realus darbų spektras gali būti labai įvairus, ir konkrečius prioritetus bei priemones nustato pati vietos veiklos grupė. Strategijoje Joniškio VVG numatė visuomeninės paskirties pastatų atnaujinimo, aplinkos sutvarkymo ir viešosios infrastruktūros (gyvenviečių centrinių aikštelių, visuomeninės paskirties erdvių atnaujinimas,

4 pav. Sociokultūrinės infrastruktūros pokyčiai Joniškio rajono savivaldybėje
 Fig. 4. Changes of socio-cultural infrastructure in Joniškis District Municipality

prieigų prie rekreacinių objektų įrengimas ir sutvarkymas) kūrimo darbus.

Joniškio VVG yra viena iš šalies lyderių įgyvendinant vietos projektus. Iki 2013 m. sausio mėn. pradžios VVG atrinko ir finansavo 52 vietos projektus. Pagrindiniai vietos projektų vykdytojai yra kaimo bendruomenės, įgyvendinusios 37 projektus. Didžiausio dėmesio susilaukė pastatų ir viešųjų erdvių, skirtų kaimo bendruomenių laisvalaikiui ir užimtumui, sutvarkymo ir įrengimo projektai (38 projektai). Minėtų priemonių biudžetas buvo išnaudotas jau per pirmuosius programos vykdymo metus. Šiuo metu didžioji dauguma kaimo bendruomenių turi savo bendruomenės namus, kuriuose vyksta vietos socialinis ir kultūrinis gyvenimas (5 pav.). Kaimo verslų įvairinimo bei amatų dirbtuvių kūrimo priemonės, skirtos daugiau verslininkams nei kaimo bendruomenei, nebuvo populiarios. Geografinė analizė parodė, kad vietos projektai yra tolygiai pasiskirstę VVG teritorijoje, o tai rodo, kad programos teigiamais rezultatais naudojasi visa rajono savivaldybės kaimo visuomenė (6 pav.).

Per santykinai trumpą laiką kaimo bendruomenėms pavyko pagerinti savo gyvenimo sąlygas. LEADER programos projektų finansavimas yra dalinis, todėl įgyvendinant projektą yra būtinas gyventojų savanoriškas darbas. Kolektyvinės vietos bendruomenės veiklos dėka, kuri reiškiasi ir savanorišku darbu, tarp individų mezgasi tarpusavio ryšiai, didėja socialinis kapitalas.

Atvejo tyrimas: Gaižaičių ir Juodeikių kaimo bendruomenių projektai

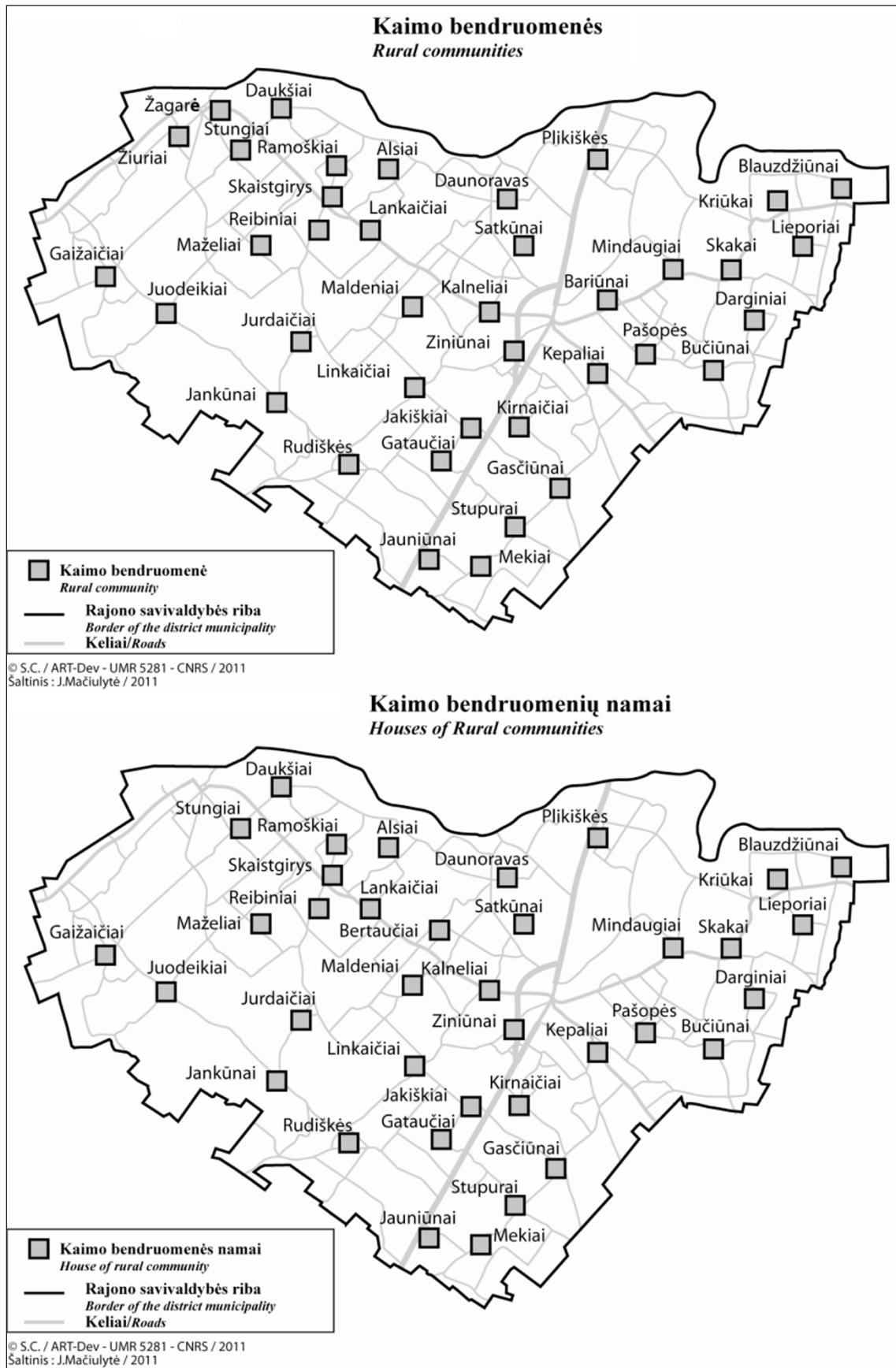
Gaižaičių seniūnijoje, esančioje Joniškio rajono savivaldybės vakarinėje dalyje, gyvena 600 gyventojų. Didžiausios kaimiškiosios vietovės yra Gaižaičių (279 gyventojai) ir Juodeikių (123 gyventojai) kaimai. Iširus kolūkiui ir tarybiniam ūkiui, bendruomeninis gyvenimas vyksta kaimo bendruomenėse. Pirmoji kaimo bendruomenė seniūnės iniciatyva buvo įkurta Gaižaičiuose 2000 m. Bendruomenė vienija 120 narių ir atstovauja maždaug 450 vietos gyventojų. Jau antraisiais gyvavimo metais bendruomenės aktyvas, kurio pagrindą sudarė moterys (seniūnė, medicinos sesuo, mokytoja, ūkininkė), pradėjo rengti projektus, skirtus kaimo gyvenimo sąlygų gerinimui. Už pirmojo laimėto projekto lėšas, kuriam finansavimą suteikė Nyderlandų Maagdenhuis fondas (5 400 Lt), bendruo-

menė įrengė sporto salę jaunimui. Už antrąją Nyderlandų fondo dotaciją bendruomenė nusipirko skalbimo mašiną ir bendruomenės namuose įsirengė dušą. Šią naują paslaugą labai vertina vietos gyventojai, kurie namuose neturi vandentiekio. Trečiasis fondo finansavimas bendruomenės namuose leido atidaryti nedidelę kirpyklėlę. Nyderlandų fondas taip pat finansavo koplyčios sienų renovaciją ir vandens siurblio vietos kapinaitėse įrengimą. Padrąsinta pirmosios sėkmės, Gaižaičių kaimo bendruomenė dalyvavo ir trijuose Žemės ūkio ministerijos organizuojuose konkursuose. Laimėtą finansavimą ji panaudoja bendruomenės namų, įsikūrusių buvusiam kolūkio vaikų darželyje, sutvarkymui. Iš „Kaimo tinklo“ paramos bendruomenė organizuoja amatų dienas. Gyventojų sukurti darbai (akmens skulptūros) nuo šiol puošia bendruomenės aplinką. Tačiau didžiausią finansinę paramą (35 000 Lt) Gaižaičių kaimo bendruomenė gavo iš LEADER programos. Finansavimas buvo panaudotas bendruomenės namų aplinkos sutvarkymui, trijų žaidimų aikštelių ir sporto salės, skirtos moterims, įrengimui.

Gaižaičių kaimo bendruomenės projektai paskatino burtis ir Juodeikių gyventojus. 2006 m. dviejų vietinių mokytojų pensininkų iniciatyva buvo įkurta Juodeikių kaimo bendruomenė. Žemės ūkio ministerijos, Nyderlandų fondo bei LEADER programos laimėtas finansavimas leido bendruomenei buvusioje tarpukario mokykloje įkurti savo namus. 2011 m. Juodeikių kaimo bendruomenė pateikė ir laimėjo du LEADER programos projektus, skirtus krepšinio ir vaikų žaidimo aikštelių įrengimui bei Vytauto Didžiojo paminklo restauravimui. Kaimo bendruomenės vykdomi projektai subūrė visus vietinius gyventojus. Mažo kaimo, kuris yra ne tik rajono savivaldybės, bet ir šalies periferijoje, gyventojai kas kuo galėdamas (savanorišku darbu, ūkininkai – savo technika, urėdija – mediena ir t. t.) asmeniškai prisidėjo prie kasdieninių gyvenimo sąlygų gerinimo.

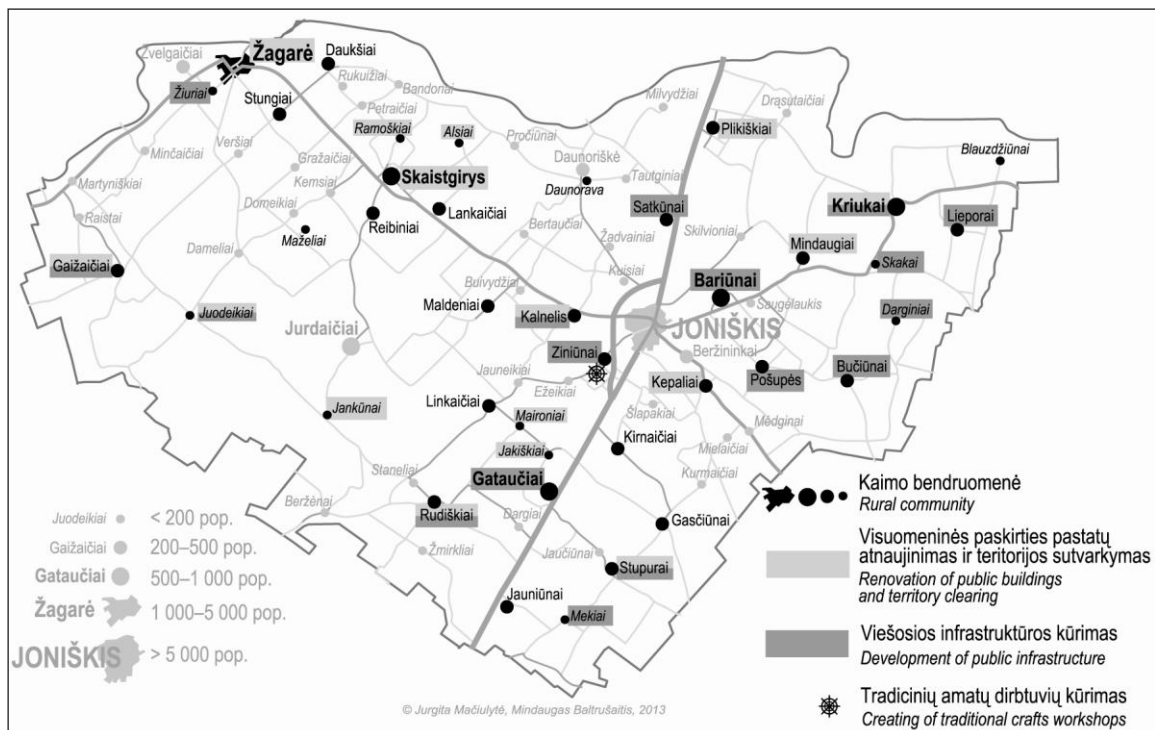
Apibendrinimas

Žlugus kolektyviniam žemės ūkio modeliui, kaimo vietos bendruomenės patyrė didelių funkcionavimo pokyčių. Lietuvoje institucinė tuštuma, kuri atsirado iširus kolektyvinėms žemės ūkio įmonėms, nebuvo pakeista lokalinėmis vietos savivaldos institucijomis, kaip kitose pokomunistinėse valstybėse. Kaimo bendruomenių kūrimasis yra atsakas

5 pav. Joniškio VVG teritorijoje esančios kaimo bendruomenės 2011 m.

Fig. 5. Rural communities located in the territory of LAG Joniškis

6 pav. Joniškio VVG kaimo bendruomenių dalyvavimas LEADER programoje

Fig. 7. Participation of rural communities in LEADER Program of LAG Joniškis

į atstovaujamosios demokratijos stoką lokaliai teritoriniame lygmenyje. Teritoriškai vietinės bendruomenės buriasi savo „gyvenimo erdvėje“ (nedideliuose kaimuose), t. y. konkrečiame neformaliame teritoriniame tinkle, kuriame save identifikuoja ir kurį sovietinis režimas buvo pasmerkęs sunykti.

Lietuvai įstojus į ES, kaimo bendruomenės stiprėja vykdydamos bendruomenės narių vietos projektus, finansuojamus LEADER programos. Programos pagrindiniai principai, kurie akcentuoja partnerystę ir iniciatyvas „iš apačios“, atitinka šių socialinių struktūrų funkcionavimo pagrindus. Nuo LEADER programos pradžios kaimo bendruomenės siekia teritoriškai įtvirtinti savo egzistavimą, realizuodamos materialius projektus. Vakarų Europoje didžioji dalis programos finansavimo yra naudojama ekonominės veiklos įvairinimui ir naujų darbo vietų kūrimui, o Lietuvoje kaimo visuomenės prioritetas yra gyvenimo kokybės gerinimas. Ekonominiai programos tikslai negali būti įgyvendinami neišsprendus kasdieninių socialinių ir kultūrinių vietos bendruomenės problemų. Jei LEADER programa iš tiesų padėjo sustiprėti kaimo bendruomenėms, kyla klausimas, ar šios socialinės ir teritorinės struktūros, besire-

miančios partnerystę ir savanorystę, ateityje bus pajėgios įgyvendinti didesnius vietos bei regiono plėtros projektus.

Gauta 2013 03 14

Priimta 2013 04 13

LITERATŪRA

1. Alanen I. 1999. Agricultural policy and the struggle over the destiny of collective farms in Estonia. *Sociologia Ruralis*. 39(3): 431–458.
2. Aleknavičius P. (sudarytojas). 1996. *Agrarinės reformos įvertinimas*. Vilnius: Jošara.
3. Chevalier P. 2010. L'approche LEADER et le développement local en France. In: M. Halamska, M.-C. Maurel (ed.). *Les acteurs locaux à l'épreuve du modèle européen LEADER*. Praha: CEFRES/IRWiR PAN.
4. Daugirdas V., Mačiulytė J. 2006. Decentralizacija ir teritorinė savivalda Lietuvoje. *Politologija*. 3(43): 91–110.
5. Juska A., Poviliunas A., Pozzuto R. 2005. Resisting Marginalisation: The Rise of the Rural Community Movement in Lithuania. *Sociologia Ruralis*. 45(1/2): 3–21.
6. Geguzienė V., Žiliukaitė R. 2004. *Kaimiškų bendruomenių organizacijos*. Vilnius: www.logincee.org/file/8107/library.

7. *Kvietimai teikti vietos projektus paraiškas*. <http://www.joniskiovg.lt> (žiūrėta 2013 03 08).
8. *LEADER metodo įgyvendinimo statistika*. <http://www.zmmc.lt/> (žiūrėta 2013 03 08).
9. *Lietuvos kaimo plėtros 2007–2013 m. programa*. <http://www.zum.lt> (žiūrėta 2013 03 05).
10. *Lietuvos kaimo plėtros 2007–2013 metų programos priemonės*. 2006. Vilnius: Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministerija.
11. Mačiulytė J. 2001. *Les mutations agraires dans l'espace lituanien*. Montpellier: Université Paul Valéry.
12. Mačiulytė J. 2004. La recomposition de l'espace rural lituanien dans la perspective de l'intégration européenne. *Les Annales de Géographie*. 636(III–IV): 188–210.
13. Mačiulytė J., Ragauskas P. 2007. *Lietuvos savivalda: savarankiškos visuomenės link?* Vilnius: Versus aureus.
14. Mačiulytė J. 2008. Développement rural en Lituanie: entre désengagement de l'Etat, émergence d'une société civile et apprentissage des outils européens. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*. 39(4): 63–80.
15. Maurel M. C. 1984. Pour une géopolitique du territoire, le maillage politico-administratif. *Hérodote*. 33–34: 131–143.
16. Pecqueur B. 2000. *Le développement local*. Paris: SYROS.
17. Poviliūnas A. 2003. *Kaimo atskirties profiliai*. Vilnius: Kronta.
18. Raffestin C. 1989. *Pour une géographie du pouvoir*. Paris: Litec.
19. Ribašauskienė E., Naujokienė R. 2009. LEADER+ įgyvendinimo pažangos vertinimas: Lietuvos atvejo studija. *Žemės ūkio mokslai*. 16(3–4): 113–120.

Jurgita Mačiulytė, Marc Dedeire, Regina Prapiestienė

RURAL COMMUNITIES AND LOCAL DEVELOPMENT IN THE COUNTRYSIDE OF LITHUANIA

Summary

Dismantling the collectivistic model in the 1990s has led to strong social differentiation in rural communities and disrupted operations there. The generalized bankruptcy of the farms formed out of the privatization of kolkhozes and sovkhoses has resulted in unemployment and poverty. It has also destroyed social and cultural infrastructure, and seriously affected living conditions in the countryside. Since Lithuania joined the EU in 2004, the Government has been forced to formulate a policy in line with the EU, which provides financial and technical support mainly through the LEADER initiative.

The institutional vacuum created by the disappearance of large collective farms after the Soviet Union's collapse has not been filled by recognizing the autonomy of local communities, as happened in other Central European countries. In the mid-1990s, an original citizen movement emerged in the form of "rural communities" that, reconnecting with the pre-Soviet village system, signalled a return to a concrete, operational territorial grid. During the first decade of their existence, this self-organized movement mainly focused on strengthening social bonds between the inhabitants of local communities; but since the LEADER Program was introduced and has become a major source of funds for local development in Lithuania, these rural communities are adopting development strategies and concrete projects. This new form of local action is described by analyzing a few projects at the initiative of the Local Action Group in Joniškis district, northern Lithuania.

Key words: rural community, local development, rural development, LEADER Program, LAG Joniškis